

Българите в Северното Причерноморие
изследвания и материали
том шести

НАЗВАНИЯТА ЗА ПРОЗОРЕЦ
В БЪЛГАРСКИТЕ ДИАЛЕКТИ В ЮЖНА УКРАИНА

Валентина Колесник

Като обект на многоаспектно лингвистично изучаване лексиката на съвременните български преселнически говори може да помогне за разрешаването на много актуални проблеми. Един от тези проблеми е проучването на материалната и духовната култура на народите, за да се реконструира тяхното минало и да се даде отговор на въпросите, свързани с етнокултурното взаимодействие между различните народи.

Изучаването на лексиката на българските преселнически говори е наложително, когато се решават проблемите, свързани с историята на диалектното членение на българския език, с реконструкцията на речниковия запас и диалектите на българския език през донационалния период, а също и когато се определят лексемите, диференциращи различните диалекти.

Не може да се оспорва фактът, че пълноценно изследване на субетническите отличителни черти на българската диаспора не може да се постигне при използването на тесен монодисциплинарен подход.

Актуално и днес остава твърдението Б. А. Ларин, че за изясняване спецификата на речниковия запас на езика съществено значение има проучването на историческите материали¹. Като се отчитат общите положения между различните направления в дадена област на науката или на базата на общите за различни науки стремежи, може да се постигнат съществени резултати и в частност да се изяснят специфичните черти на езика в даден момент от неговото историческо развитие, да се разберат по-добре особеностите на съвременната лексика и фразеология, да се осмисли динамиката на семан-

тичните промени и да се проследи своеобразната логика на поява и развитие на специфичните диалектни значения. Изоглосите на лингвистичните явления като цяло и на лексико-семантичните в частност са резултат от действието не само на езикови, но и на други неезикови фактори: етнографски, социално-исторически, административни и др., съвкупността от които е прието да се нарича културно-исторически фон. В названията на предметите и явленията от реалната действителност е закодирана специфична информация за времето и мястото на тяхната поява, начина на тяхното развитие и разпространение. Ареалът на разпространение на едни или други названия позволява да се определи характерът на диалектния ландшафт на българския език в миналото, да се установи степента на лексическо диференциране на говорите, а също и хронологията на някои езикови явления.

Чертите на диалектната реч изпъкват като съпътстваща особеност на една или друга етническа общност.

Предмет на настоящата разработка е езикът на българското население в Южна Украйна, в което могат да се обособят няколко субетнически групи, различаващи се по своя език, материална и духовна култура. Според твърденията на някои изследвачи към края на XIX в. в резултат на консолидационни и интеграционни процеси се сформира "сравнително еднородната култура на тези групи, която не може да се сравнява с етнографското разнообразие на населението в България"². Все пак при по-задълбочено проучване в езика и в някои сфери на материалната и духовна култура е забележима устойчивостта на субетническите елементи.

В съвременния български език за наименование на интересуващия ни предмет от реалната действителност се използва лексемата *прозорец* – от глагола *прозирам* "виждам; виждам се през лека преграда, провиждам се; лазбирам, проумявам нещо".

В речника на Г. Геров намираме следното обяснение: "*прозорец* – отворено място на стена на къща, за да свети през него"³. Сретат се и следните названия, разпространени в различните диалекти: *прозоръ*, *окно*, *вратинка*, *врътикъ*, *пенджоръ*, *пенджеръ*, *пенджеря*. Лексемата *прозирам*, *прозор* е общославянска и се използва и в други славянски езици. В руския например: *прозоръ* – открит изглед към нещо; *прозорина*, *прозоренка* – цепнатина, тесен процеп, през който прониква ветлина или служещ за наблюдение⁴. В руския литературен език за назоваване на прозореца се използва лексема с праславянски произход, образувана със суфикс -ън- от съществителното *око* (старорус. *окъно*, словен. *окно*, луж. *вокно*, укр. *вікно* и т. н.⁵).

В основата на това наименование е залегната метафоричната употреба на думата *око* по отношение към "отверстию в стене, через которое смотрят

из дома, отверстию, по форме напоминающему *око*"⁶. Към същия номинативен тип се отнася и руското съвременно *глазок* "малък отвор във врата за наблюдение".

Лексемата *окно* се употребява и днес в българския език и има няколко значения. В българските диалекти основното значение е "прозорец на покрив на къща"⁷.

Обобщавайки казаното дотук, можем да заключим, че и в двата езика, руски и български, се използват общославянски лексеми, които отразяват близки смислово мотивации, водещи началото си от глагола *виждам*. Това е най-същественят признак, който се взема под внимание, когато се избира наименованието за този предмет от действителността.

Използват ли се горните лексеми в изследваните от нас диалекти? Понастоящем лексемата *прозуриц* функционира само в едно село на Одеска област. Това е село Криничное (Чещина-Варуит), основано през 1813 г. от преселници от съртовските села от Шуменски окръг.

Оказва се, че тюркските по произход лексеми *джам* (тур. *cam* "стъкло") и *пенджур* (тур. *pençere* "прозорец") се употребяват много по-често в българските села на Одеска област. При това лексемите *пендж'ур*, *пенжур*, *пенджура*, *пенж'ура* и т. н. са характерни за преселниците от североизточните райони на България, които се заселват в селата Огородное (Чийшия), Каменка (Ташбунар), Бановка, Нагорное, Калчево, Владичени, Жовтнево и др. Лексемата *джам*, *дж'ам* е типична за селата Задунаевка, Димитровка, Волное, Ровное, Яровое, Главани, Делени, Кирнични, Заря и др., жителите на които са носители на балканските диалекти: *Вр'й затури джама* (Заря).

В съвременния български език лексемата *джам* се отнася към разговорната реч – речниците маркират използването ѝ в две значения: 1. стъкло на прозорец; 2. прозорец, преносно значение: *Джам съм жарг*. "Много съм добре"⁸. Напоследък в преносното значение все по-често вместо *джам* се употребява френското *бизу* или английското *о'кей*.

В някои села (Табаки, Василевка) се използват и двете лексеми – *джам* и *пенджура*. При това значението 'прозорец' в лексемата *джам* е вторично, появява се вследствие от използването на една и съща дума за назоваване на материала (стъкло) и на предмета, направен от този материал. Метонимичното прехвърляне на значението в семантичната структура на думите е системно и продуктивно явление във всички славянски езици, в това число в руския и в българския (ср. в рус. *хрусталь*, бълг. *кристал*: 1. вид висококачествено фино стъкло с голяма прозрачност и особен блясък; 2. посуда, направена от такова стъкло).

В българските села на Южна Украйна се среща и лексемата *цъкло* – българското съответствие на лексемата *джам*. Тази лексема еднозначно указва материала, използван за тази цел – стъкло, а не изсушена животинска кожа, ленено платно или хартия. Лексемата е разпространена в селата Краснознаменка (Катаржино), Лощиновка (Кайраклия), Холмское, Суворово (Шикирли–Китай), Н. Трояни: *Тури банката на цъклото. Заштъкли цъклата* (Катаржино); *Чисту цакло* (Холмское); *В къшти четири цъкла* (Суворово).

Жителите на тези села са преселници от южните райони на България. В Атласа на С. Б. Бернштейн диалектите на тези преселници са квалифицирани като тракийски⁹.

Към тракийските диалекти се причислява и диалектът на село Колесное (Кулевча), в който липсва българска лексема за обозначаване на позореца, за тази цел се използва заимстваното от украински *вікно*: *В къшти четири гул'ами викна. Чисту викно*. Доказателство за отдавнашната употреба на тази лексема са съществуващите деривати-новообразования, липсващи даже в украинския език – *викнище* “вентилационно прозорче в голям прозорец”. В други села за обозначаване на тази реалия се използват заимстваните от руския език *форточка*, *фортучка*. Интересен за отбелязване е фактът, че в българския език липсва лексема, която да назовава еднословно този предмет от действителността, вместо това се използва описателно обяснение “вентилационно прозорче в голям прозорец; прозорче”¹⁰. Руското *фортка*, *форточка*, укр. *хвіртка* са заемки от немски чрез полски (*fortka*, умалит. *forta* ‘врата’), което е отбелязано в речниците от XVIII в.¹¹

В българския литературен език и в диалектите липсва още една лексема, обозначаваща предмет, свързан с формата на прозореца: рус. *подоконник* – “перваз на позорец, подпрозоречна дъска”. На руското *поставь (цветы) на подоконник* съответства българското *сложи (цветята) на прозореца*, диалектно: *тури на джама, на пенджурата, на цъклото*.

Както става ясно, названията на различните предмети и явления от реалната действителност могат да представляват интерес, когато се правят заключения за обектите на материалната култура, тяхната форма и предназначение. В лексиката общата картина на историческия процес е в по-голямата си степен ясна и достъпна за непосредствения наблюдател.

Може да се предположи, че българите, заселили се в Кулевча, нямат българска лексема за наименование на прозореца, защото този предмет липсва в техния бит. Те заимстват названието от местното население (украинци), с което обменят опит в областта на стопанските дейности и жилищното строителство. Още повече, като се има предвид лекотата, с която се разпространяват лексическите единици (в сравнение с фонологичните и грама-

тичните), за да се заимстват думи, е достатъчен и най-малкият контакт между езиците. Важна в този процес е степента на необходимост от даден предмет. В този случай ние имаме заимстване на название, предизвикано от заимстването на самата вещ. Тази категория заемки е сравнително ясна от теоретична гледна точка. В процеса на изследване могат да възникнат сложности, породени от наличния културно-исторически материал и възможности за неговата бърза обработка и тълкуване.

Нашите лингвистични изводи са потвърждават от изследванията на етнографите: “В най-южните предели на Тракия българите са имали приземни къщи, иззидани изцяло с камък и глина. Четвъртитият им план е бил разделен на три или четири помещения с открит пруст, който им е придавал несиметричен вид. Наред с пруста откъм фасадата е и оборът. Жилищната част заема втори ред от две или три отделения: огнището (къщи) и странични без огнища. Никое от тях няма прозорци (курсив мой – В. К.) на стените, а се осветяват през малки отвори на покрива”¹².

В известния си труд Хр. Вакарелски посочва 10 типа жилищни постройки на българите: 1. уземница; 2. шопска къща; 3. балканска къща; 4. тетевенска; 5. странджанска; 6. тракийска; 7. среднородопска; 8. средногорска; 9. пиринска; 10. добруджанска къща¹³. Три типа от тези жилища са като правило без прозорци – уземницата, тракийската и странджанската къща. Уземницата (землянката) е характерна за Северна България, Дунавската равнина. До половината си землянките са били вкопани в земята, глиненият им покрив е бил обрасъл с трева, което ги е правело почти незабележими. Разпознавали са се по дима от комина. “Уземниците са се осветявали през комина и през отворената врата, когато това е било възможно, от напаления огън в откритото огнище, както и от съответните за времето лоеничета, а покъсно и газени лампи”¹⁴.

Прозорци нямат също странджанските и тракийските постройки. “Осветлението при първичните форми става също през вратите на огнищата”¹⁵.

Приземният характер на постройките и липсата на таван се потвърждава и от отсъствието в изследваните диалекти на лексема за обозначаване на реалната стълбище, а също и от факта, че две значения “таван” и “тавански етаж, мансарда” се предават от една лексема *таван*. За стълбище в съвременните български села на Южна Украйна най-често се използва наименованието *драбина*, също заето от украински.

Постройките с прозорци са характерни за преселниците от Балкана и източните райони на България, в техните диалекти функционират лексемите *джам* и *пенджер*. Техните прозорци обаче са били примитивни – неголям

отвор в стената, който след появата на стъклото в края на XVIII и началото на XIX в. се покрива с този материал. Тъй като преселниците в Русия са били от бедните слоеве на българското население, не са редки случаите, когато за покриване на отворите се използва ленено платно, хартия или изсушена животинска кожа.

В самата България според описанията на етнографите прозорците са имали елементарна форма: "Стенният прозорец като средство за осветление на жилището е съществувал и в миналото в съвсем елементарни форми – малки, неправилни по очертание дупки в стените, най-често облепани с кожа от стомаха на овца или друго животно, която, изсушена, притежава известна прозрачност, или с хартия, която за по-голяма прозрачност е била намазвана с мазнина..."¹⁶.

Изследванията на лексико-семантичната група от названия на постройките, а също и на други лексико-семантични групи, характеризиращи традиционно-битовата култура на преселниците, могат да помогнат за уточняване на субетническите отличителни черти на българската диаспора.

Способите за наименование се определят в голяма степен от лексическите ресурси, с които разполага даден език на определен етап от своето развитие, както и от лексико-семантичните отношения, съществуващи през дадена епоха. Названията за прозорец в българските диалекти на Южна Украйна свидетелстват за силната диалектна раздробеност на българския език през XVIII – началото на XIX в. За наименование на тази вещ в изследваните от нас диалекти функционират 5 лексеми: *джам*, *пенджюра*, *цъкло*, *прозури*, *викно*. Най-разпространени са лексемите *джам* и *пенджюра*. Лексемата *цъкло* е характерна за преселниците от южните райони на България. Лексемата *прозури* се употребява само в Криничное, а в Колесное изобщо липсва българска лексема за назоваване на тази реалия.

Както във всяка култура съществуват интернационални и национални черти, така и в семантиката на всеки език намира отражение както единният, универсалният компонент на общочовешката култура, така и своеобразната култура на дадения конкретен народ. Духовната и материалната култура определят съдържанието на знаковата система на езика.

БЕЛЕЖКИ

¹ Ларин, Б. А. Проект древнерусского словаря. М. – Л., 1936.

² Маркова, Л. В. Особенности этнического развития болгар СССР. – В: Болгаристика в системе общественных наук. Вторая Всесоюзная конференция по болгаристике. Харьков, 1991, с. 23.

³ Геров, Н. Речник по български език. Т. IV. С., 1977, с. 302.

⁴ Даль, В. Тольковый словарь живого великорусского языка. Т. III. М., 1982, с. 485.

⁵ Фасмер, М. Этимологический словарь русского языка. Т. III. М., 1987, с. 128.

⁶ Цыганенко, Г. П. Этимологический словарь русского языка. Киев, 1989, с. 311.

⁷ Геров, Н. Цит. съч., с. 348.

⁸ Буров, С. и др. Съвременен тълковен речник на българския език. С., 1994, с. 156.

⁹ Атлас болгарских говоров в СССР. М., 1958, с. 9.

¹⁰ Руско-български речник. Т. II. С., 1986.

¹¹ Шанский, Н. М. и др. Краткий этимологический словарь русского языка. Киев, 1989, с. 311.

¹² Вакарелски, Хр. Етнография на България. С., 1977, с. 22.

¹³ Пак там, с. 226.

¹⁴ Пак там, с. 228.

¹⁵ Пак там, с. 239.

¹⁶ Пак там, с. 265.